

4-26-2020

THE PROCESS OF UNINON OF GERMANY: ACTIVITY OF HELMUT KHOL

Shodmon Akhmedovich Khayitov

head of the department of world history, professor, doctor of historical sciences of BSU

Azizbek Toynor oglu Teshaeв

master of BSU

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu>

Part of the [History Commons](#)

Recommended Citation

Khayitov, Shodmon Akhmedovich and Teshaeв, Azizbek Toynor oglu (2020) "THE PROCESS OF UNINON OF GERMANY: ACTIVITY OF HELMUT KHOL," *Scientific reports of Bukhara State University*: Vol. 4 : Iss. 2 , Article 14.

DOI: 10.52297/2181-1466/2020/4/2/2

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol4/iss2/14>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific reports of Bukhara State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

7. Muxammad Narshaxi. *Istoriya Buxari / Perevod s persidskogo N.Likoshin, pod redaktsiey V.V. Bartolda.* - Tashkent, 1897.
8. Muxammad Narshaxi. *Istoriya Buxari / Perevod s persidskogo N. Likoshin.* - Tashkent, 1897.
9. Muxammad an-Narshaxi. *Tarixi-i Buxara. Istoriya Buxari. / Vstupitel'naya stat'ya D.Yu. Yusupovoy. Perevod, kommentarii i primechaniya Sh.S. Kamoliddina. Arxeologo-topograficheskiy kommentariy E.G. Nekrasovoy.* - Tashkent: SMI - ASIA, 2011, 600 s.
10. Muxamedjanov A.R. *Istoriya orosheniya Buxarskogo oazisa.* - Tashkent: Fan, 1978; shu muallif: *Qadimigi Buxoro.* - Tashkent: Fan, 1991.
11. Saidjonov M. *Buxoro va eski binolari. // Maorif va o'qutg'uvchi.* - Toshkent, 1927, № 9-10.
12. Samariya. *Opisanie drevnostey i musulmanskiy svyatin Samarkanda Abu Taxir - Xodji /Perevod V.L. Vyatkina, SKSO, 6. - Samarkand, 1898.*
13. Smirnova O.I. «*Istoriya Buxari*» Narshaxi (k istorii slojeniya teksta i o zadachax yego izdaniya) // *KS INA. №69. Issledovanie rukopisey i ksilografov INA.* - Moskva: Nauka, 1965. - S.155-179.
14. Suxareva O.A. *K istorii gorodov Buxarskogo xanstva.* - Tashkent: Fan, 1958.
15. Abdulmo'min Sattoriyning ilmiy merosi to'g'risida batafsil ma'lumot olish uchun qarang: *To'raev H. Abdulmo'min Sattoriy va uning ilmiy merosi. "Imom al-Buxoriy saboqlari" jurnali.* - Toshkent, 2012. - №1. 41-44-b.
16. تاريخ بخارا . تاليف ابو بكر محمد بن جعفر النرشخي . ترجمه ابو نصر احمد بن محمد بن نصر القباوى تخلص محسد بن زفر بن عمر و . تصحيح مدرّس رضوى . تهران , 1939
17. 1925 , 10 -9 , 12-11 بوخارا تەئریخی. سوزباشی وه تەرجیمه موعالیفی عبیدولمومین سەتتاری | مەعارف وه ئوقوتغۇچی
18. Umnyakov I.I. *K voprosu ob istoricheskoy topografii Buxari. // Sbornik Turkestanskogo vostochnogo instituta v chest A.E. Shmidta.* - Tashkent, 1923.
19. Shishkin V.A. *Varaxsha.* - Moskva: Nauka, 1963.
20. *Description topographique et historique de Boukhara par Mohammed Necshakhy, texte person, public par Charles Schefer, Paris, 1982.*
21. *The history of Bukhara. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic original by Nershekhi Richard N. Frye, Cambridge. – Massachusetts, 1954.*

УДК: 94(430). 087 “1982/1998”

GERMANIYANING BIRLASHISH JARAYONI: GELMUT KOLNING FAOLIYATI

ПРОЦЕСС СЛИЯНИЯ ГУРМАНИИ: ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕЛМУТА КОЛЯ

THE PROCESS OF UNINON OF GERMANY: ACTIVITY OF HELMUT KHOL

Hayitov Shodmon Ahmadovich

BuxDU jahon tarixi kafedrasi mudiri, professor., t.f.d.,

Teshayev Azizbek To'ynor o'g'li

BuxDU magistranti

Khayitov Shodmon Akhmedovich

*head of the department of world history,
professor, doctor of historical sciences of BSU,*

Teshaev Azizbek Toynor oglu

master of BSU

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ikkinchi jahon urushidan so'ng okkupatsion hududga aylantirilgan, keyinchalik bo'lib yuborilgan ikkala Germaniya davlatlarining birlashish jarayoni, muammolar va ushbu jarayonda GFR Kanseri Gelmud Kolning tutgan o'rni to'g'risida ma'lumotlar berib o'tilgan.*

Shuningdek maqolada Gelmud Kolning birlashgan Germaniyada siyosiy, iqtisodiy, moliya-kredit va axloqiy masalalarini hal qilishga bo'lgan yondashuvini chuqur tahlil qilishga urinib ko'rdik.

Tayanch so'zlar: *Germaniya Federativ Respublikasi, Xristian Demokratik Partiyasi, Germaniya Demokratik Respublikasi, Gelmud Kol, Xonneker, Shtazi, Shartnomaviy Hamjamiyat, Umumgermaniya masalasi, Sharqiy Germaniyada qayta qurish, Kosmopolitizm, “2+4” muzokaralari, NATO.*

Аннотация. *В данной статье представлены сведения об обзоре слияния двух Германских государств, сначала преобразованных на оккупацию после Второй мировой войны, а потом разделенных на две части, а также проблемах и роле на данном обзоре*

канцлера Германии Гельмута Коля.

Также в статье мы попытались глубоко проанализировать подход Гельмута Коля к решению политических, экономических, финансово-кредитных и этических проблем в объединенной Германии.

Ключевые слова: Германская Федерация, Христианско-демократическая партия, Германская Демократическая Республика, Гельмут Коля, Хоннекер, Штази, Договорное сообщество, Все-Германия, Восстановление в Восточной Германии, Космополитизм, переговоры «2 + 4», НАТО.

Abstract. This article provides information about the review of the merger of the two German states, initially converted to occupation after World War II, and then divided into two parts, as well as the problems and role in this review of German Chancellor Helmut Kohl.

Also in the article we tried to analyze deeply Helmut Kohl's approach to solving political, economic, financial, credit and ethical problems in a united Germany.

Key words: German Federation, Christian Democratic Party, German Democratic Republic, Helmut Kohl, Honneker, Stasi, "Treaty Community", All-Germany, "Rebuilding in East Germany", Cosmopolitanism, "2 + 4", NATO.

Federal Republic of Germany, Christian Democratic Party, German Democratic Republic, Helmut Kohl, Honneker, Shtazi, Treaty Community, Whole-German issue, Reconstruction in East Germany, Cosmopolitanism, 2 + 4 Negotiations, NATO.

Kirish. XX asrning 80-yillarida ikkala German davlati munosabatlarida o'zgarishlar yuzaga keldi. Germaniya Demokratik Respublikasi o'z siyosatida Umumgermaniya masalasini yana kun tartibiga qo'ydi. "Umumiy nemis madaniy merosi" to'g'risidagi so'zlar siyosiy minbarlarda tez tez qo'llana boshladi. Xonekkerning "Germaniyaning birlashish masalasi to'g'risidagi" bayonoti juda mashur bo'ldi. Sharqiy Germaniya rahbariyatining yangi yo'li Bonnda qo'llab-quvvatlandi.

Asosiy qismi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng bo'linib ketgan Germaniyaning ikki qismi: Germaniya Federativ Respublikasi va Germaniya Demokratik Respublikasida siyosiy vaziyat turlicha jarayonda edi. XX asrning ikkinchi yarmida GFRda yangi siyosiy muhit shakllana boshlagan bir davrda, GDR dagi siyosiy holat tanazzulga yuz tuta bordi. Germaniya Federativ Respublikasida siyosiy jarayonlar jadallik bilan rivojlana boshladi: 1982-yil 17-sentyabrda Federal kansler Gelmurt Shmitning sotsial-liberal koalitsiyasi parchalangach, Ozod Demokratik ittifoq o'rtasida muzokaralar boshlandi.

Natijada Gekmut Kol 1982-yil 1-oktyabrida Bundestagda amaldagi hukumat rahbariga ishonchsizlik to'g'risidagi birinchi muvafaqiyatli, konservativ ovoz berish paytida Germaniyaning Federal kansleri etib saylandi. XDP va XSP koalitsiyasining hokimiyat tepasiga qaytishi bilan Germaniyaning tashqi siyosatida, ayniqsa sotsialistik davlatlarga nisbatan o'zgarishlar yuz berdi. Shu jumladan bu o'zgarishlar GDRga ham tegishli edi. Ammo bu o'zgarishlar hali juda kichik doirada edi. Yangi hukumat rahbarlik davrida Germaniya "Sharqiy siyosat"dagi natijalarni saqlab qolishga intildi[1,33]. Ehtimol bu – pragmatizm va ba'zida yangi Federal kanslerning Sharqiy qo'shnisi bilan munosabatlarda qattiqqo'lligi bilan izohlanar. Ammo keyinchalik Gelmurt Kol hukumati GDRni iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlash bo'yicha choralar ko'rdi. 1983-1984-yillarda 1.9 milliard marka qiymatga ega kredit berish to'g'risida Shartnoma tuzildi.

GFR tomonidan moliyaviy, iqtisodiy, texnologik va boshqa turdagi yordamlarning ko'rsatilishi, siyosiy sohada imtiyozlar talabini ham kuchaytirib yubordi. Bonning talabchanligi o'z natijalarini ko'rsata boshladi. Ikkala davlat Oliyoghlari, shahar aholisi, ijodkor ziyolilar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqalar o'rnatildi. 1987-yili tarixda ilk bor GDR rahbari Bonnga tashrif buyurdi. Ammo Xonekker yuritayotgan siyosatiga ko'ra liberal islohotchi emas edi. GFR bilan munosabatlarni yaxshilashga urinishidan maqsadi o'z hokimiyatini mustahkamlashga intilishdan boshqa narsa emas edi. Mamlakatning ichki siyosatida esa konservativ kayfiyatlar kuchaydi. Xonekker va uning jamoasi hokimiyati avtoritar boshqaruv shakliga o'ta boshladi. O'zgacha fikrlovchilarni qatag'on qilish usullari ko'proq qo'llaniladigan bo'ldi.

SSSRda qayta qurish siyosati boshlangandan so'ng GDR rahbariyati Gorbachevning

TARIXSHUNOSLIK

islohotchilik yo‘lidan borishdan voz kechdi. Farovonlik davlat qarzlarning o‘tib borishi evaziga saqlab turildi. Agar 1971-yil GDRning G‘arb davlatlaridan qarzi 3.5 mlrd markadan iborat bo‘lsa, 1989-yilga kelib, u 10 barobar oshdi. Moliyaviy inqiroz aniq edi. GDR aholisi orasida barcha muammolarni Germaniyaning qo‘shilishi orqali hal qilish g‘oyasi tobora kuchayib bordi.

O‘tib borayotgan ichki siyosiy inqiroz Xonekker hukumatini ochiqchasiga terror usulini qo‘llashga majbur etdi. GFRga qochib o‘tishga urinishlar berahmlik bilan bostiriladi edi. GFRda esa siyosat boshqacha tus olayotgan edi. Kolning Germaniya Federativ Respublikasi hokimiyati tepasiga kelishi bilan birlashgan Germaniya masalalari muhokama qilinayotgan edi. Kanslerning vatanparvarlik ehtirosi, uning Berlinga samimiy munosabati va nemis masalasidagi chiqishlari nafaqat Germaniyada, balki butun nemislar orasida bitta millatga tegishli bo‘lish hissini uyg‘otdi[2, 193-194].

GDR aholisi soni 18.4 mln. kishini tashkil etgan holda, davlat xavfsizligi vazirligi shaxsiy tarkibi 100 ming kishidan oshib ketdi, yana shuncha kishi “Shtazi” agentlik tarmog‘i hisobida edi. qo‘shimcha ravishda 2 mln.dan ortiq kishi GBSP azosi bo‘lib ishlardi. 1989-yildagi ochiq chegaralardan Avstriya va GFRga o‘tayotgan qochoqlar ko‘lami GDRdagi sotsialistik tuzum o‘z umrining so‘ngi kunlarini yashayotganligidan darak berardi.

GDR ning 40 yilligi yaqinlashib kelayotgan edi. 1989-yil 6-oktyabrda M.Gorbachev GDRga safar uyishtirdi. 7-8 oktyabrda esa omma va politsiya o‘rtasida to‘qnashuvlar yuz berdi. Oqibatda 1989-yil 18-oktyabrda GBSPning IX plenumida Xonekker egallab turgan lavozimlaridan chetlashtirildi. Uning o‘rniga Egon Krens keldi. Ammo yangi rahbariyat mamlakat boshqaruvini tezda qo‘ldan boy bera boshladi. Deyarli har kuni eng kichik shaharchalarga qadar yirik mitinglar bo‘lar edi. 7-noyabrda Vazirlar Kengashining butun tarkibi Villi Shtrof rahbarligida istefoga chiqdi. 8-noyabrda GBSP Mkning tarkibi tubdan o‘zgartirildi. 13-noyabrda Xalq Palatasi Vazirlar Kengashining raisi lavozimiga saylangan Madrov tezda GFR bilan “Shartnomaviy Hamjamiyat” tuzish rejasini ma’lum qildi. Unda ikki German davlatining iqtisodiy, valyuta va transport ittifoqini asta-sekinlik bilan shakllantirish, konfederatsiya tuzish ko‘zda tutilgan bo‘lib, bu reja Gelmut Kol tomonidan qo‘llab-quvvatlandi.

Nemis tarixchisi Kristian Xekke yozganidek, yangi kansler “kosmopolit emas edi, tashqi siyosatda ishtiyoqman ham emas edi. Garchi Gelmut Kol tashqi siyosat mavzulariga unchalar qiziqmasa ham, Germaniyaning umumiy manfaatlarini yaxshi tushungan[3,281]

1989-yil dekabrda yuz bergan “Sharqiy Germaniyada qayta qurish” voqeasi GBSP siyosiy yakka hokimligining barham topishiga olib keldi. 1-dekabrdayoq GDR Konstitutsiyasidan partiyaning rahbarlik roli to‘g‘risidagi modda chiqarib tashlandi va biroz vaqt o‘tgach partiya tarkibida o‘zgarishlar yuz berib, Demokratik sotsializm partiyasi (DSP) nomini oldi. 1989-yil noyabrda GDRda yangi partiya – Sotsial-demokratik partiya tashkil topgan edi.

GDRda erkin saylovlar o‘tkazish arafasida G.Kol Sharqiy Germaniya xristian demokratlarini qo‘llab-quvvatlay boshladi. 1990-yil 18-martdagi saylovlar arafasida GDRda siyosiy kuchlarning birlashuvi yuz berdi. 5-fevralda G.Kol taklifi bilan Sharqiy Germaniyadagi XDS va GSI “Germaniya uchun alyans” blokiga birlashdi. Bu kaolitsiya amalda GFR rahbariyati tomonidan rasman qo‘llab-quvvatlandi va ikkala Germaniyaning birlashtirish bo‘yicha yanada aniq dastur ishlab chiqildi. Adenauer hukumatidan farqli o‘laroq, Kol hukumati milliy manfaatlarni tor partiya manfaatlaridan ustun qo‘ygan(saylovlarda ham g‘olib chiqqan). GDR rahbarlari ruhiyatida G.Kol o‘zini “oxir-oqibatda maqsadga erish” shiori ostida namoyi etdi. GDR rahbariyati G.Kolni Adenauerning nemis siyosatidagi nusxasi deb qattiq adashishgan edi[4,211]

Germaniyaning birlashtirishning xalqaro-huquqiy yechimi “2+4” shaklidagi AQSH, SSSR, Buyuk Britaniya, Fransiya muzokaralarida o‘z yechimini topishi kerak edi. Muzokaralar 1990-yil may oyida boshlandi va muzokaralar ishtirokchilari nemis xalqining o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqini tan oldi. Shuningdek, SSSR Prezidenti Gorbachevning Birlashgan Germaniya rahbariyatiga mamlakatning harbiy va iqtisodiy bloklarga kirish masalasini o‘z ixtiyoriga berish va GDRdan sovet qo‘shinlarini olib chiqib ketish to‘g‘risidagi qaror muhim ahamiyat kadb etdi. Aslida, M.Gorbachev GDRning GFRga qo‘shilishiga roziligini G.Kolga 1990-yil 10-fevraldayoq ma’lum qilgan edi. Shu yilning 12-sentyabrda “2+4” ishtirokchilari tomonidan “Germaniya

masalasini uzil-kesil hal qilish to'g'risida" gi Shartnoma imzolandi. Shartnomada Germaniyaning urushdan keyingi chegaralari daxlsizligi, GFR ning ommaviy qirg'in quroliga ega bo'lmashligi yoki ishlab chiqarish qat'iy belgilandi. Qurolli kuchlarni yetarli darajada qisqartirish va Sharqiy Germaniyada sovet qo'shinlarining 1994-yilgacha saqlab turilishi tartibi ham kelishilgan edi.

B.V. Petelin ta'kidlaganidek "Ommaviy axborot vositalarida, G'arbiy Germaniya siyosiy hamda jamoatchilik hayotida milliy va davlat birligi, nemis masalasi turli talqinlarda doimo diqqat markazida bo'lib kelgan. XDP va XSP hukumati bo'lmish federal mamlakatda nemis masalasi xatto maktablarda o'qitildi va siyosiy ta'limot bo'lib keldi[5,23]. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, GFR birlashishning tashabbuskori bo'lib keldi va umumiy manfaatlarni birlashtira olgan Kansler Gelmut Kol bu missiyani uddaladi. 1990-yil 20-dekabrda Ta'ris majlisida Kansler G.Kol boshchiligidagi birinchi Umumgermaniya hukumati tuzuldi.

Germaniyaning birlashuvi GFRga mavqe va imtiyozlar berish bilan birga, uning zimmasiga siyosiy-iqtisodiy muammolarni ham yuklagan edi. GFRning NATODagi siyosiy mavqei ham o'zgarganligi, AQSH Prezidenti katta J.Bush Shimoliy Atlantika bloki rahbariyatida GFRning ishtirokini ko'zga tutgan holda "teng huquqli rahbarlik g'oyasini ilgari surishiga sabab bo'ldi. G.Kol tashqi siyosatda Rossiya bilan ham do'stona aloqalarni saqlab qoldi. 1992-yil 16-dekabrda G.Kol va B.Yeltsin o'rtasida tuzulgan Qo'shma bayonot buning yaqqol isbotidir.

X.Vinkler o'zining "Millat – ha, milliy davlat – yo'q" deb nomlangan maqolasida shunday yozadi "Avvaliga Germaniyaning birlashishini ikki buyuk davlat, AQSH va Sovet Ittifoqi tahdid deb bilar edi. Hattoki ular bunga tayyor ham edi. Ammo Germaniyaning milliy davlat sifatida birlashtirish haqiqiy siyosiy maqsad emas, balki Germaniy Federativ Respublikasining GDR tomonidan tan olinishi edi xolos"[6,5-6].

Xulosa qilib aytganda Germaniya birlashishi jarayonida katta masuliyat GFR zimmasiga tushdi va bu yechimlarni Kansler G.Kolgina taklif eta oldi. Gelmut Kol birlashgan Germaniyaning siyosiy, iqtisodiy, moliya-kredit va axloqiy masalalarini ustaomonlik bilan hal etdi. U GDRning muammolari, qarzlari va juda ko'plab boshqa omillarni o'zining deya his eta oldi. U chinakam vatanparvar shaxs edi. Samimiy siyosiy munosabatlar, kelishuvchanlik singari hislatlar balki uning diniy ta'lim olganligi va yoshlikdagi azob-uqubatlar bilan o'lchanar, lekin tadqiqot jarayonim xulosasiga ko'ra G.Kolni sabotli siyosatchi deb hisoblayman.

Partiya, kaolitsiya va siyosiy elita manfaatlaridan chiqib, Umumgermaniya g'oyasini ilgari surdi hamda bu ishni uddaladi. Gelmut Kol kanslerligi davrida GFR Yalpi milliy mahsuloti bo'yicha salmoqli darajada yuqorilay boshladi va bugungi kunda u Yevropada birinchi, jahonda uchinchi o'rinda turadi. YMM miqdori – 1 trln. 950 mlrd. dollar; jon boshiga – 30150 dollar (2005-y); yillik o'sish – 2.8 foiz (2008-y). GFRga jahon YMMning 7.8 foizi, YIMning 28 foizi to'g'ri keladi[7,238]. Kol hukumati qishloq xo'jaligini tubdan o'zgartirib yubordi. U bu sohada asosiy e'tiborni yirik ishlab chiqaruvchilarga qaratdi.

Birinchi navbatda hukumat qishloq xo'jaligida band bo'lganlar soni va qishloq xo'jaligi uchun ajratilgan yer maydonlarini qisqartirdi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmi yangi navlar yaratish, ekinlarning kimyoviy himoyasi va ishlab chiqarishni modernizatsiyalash evaziga bir necha barobarga ko'tarildi. GFRning jamoatchilik transportlariga ham alohida etibor qaratilgan bo'lib, mamlakatda umumiy uzunligi 41 ming kilometrni tashkil etuvchi temir yo'llar mavjud edi. Gelmut Kol hukumatining asosiy yutuqlaridan yana biri shu ediki, Kol malakali ishchilarga yuqori ish haqi taklif eta oldi. Birlashuvdan keyingi davrda G.Kol hal eta olmagan muammolar ham mavjud edi. Bular: ishsizlik muammosi, yirik ko'lamdagi immigratsiya hamda soliq tizimidagi oqsashlar edi. Bu borada G.Shreder dasturi Gelmut Kolnikidan ustunroq edi. 2002-yilda Shreder 2 marta ham Kanslerlikka saylandi. Nima bo'lganda ham nemis xalqi G.Koldan juda minnatdor edi.

Der Spiegel nashri 2015-yilning iyun oyida Germaniya sobiq kansleri Gelmut Kolning oshqozon ichagida o'tkazilgan jarrohlik operatsiyasidan keyin jonlantirish bo'limiga yotqizilganligini ma'lum qildi. Nashrda qayd etilishicha, 85 yoshli siyosatchi Geydelbergdagi klinikalardan birida va uning ahvoli "juda og'ir" deb baholangan.

2017-yil 16-iyunida Bild nashri sobiq kanslerni 88 yoshida o'zining Lyudvigxafen-am - Rayndagi uyida hayotdan ko'z yumdi deb ma'lumot berdi. Bundan tashqari nashriyat Kolning

TARIXSHUNOSLIK

1982-1998-yillar oralig'ida GFR kansleri lavozimida faoliyat yuritganligi, ushbu lavozimni to'rt marta ketma-ket egallashga muvaffaq bo'lgan yagona siyosatchi ekanligi haqida yozib o'tadi. Nashriyot yana ta'kidlaydiki, "Kol GFR rahbariyatida Yevropa va Germaniyaning birlashuv jarayoni hamda sovuq urushning to'xtatilishida katta rol o'ynagan".

ADABIYOTLAR

1. Voldemaras A. *Mes be Vilniaus nenurimsim!.. B.*, 2005 P. 105
  2. Mazer V. *Gelmut Kol. - M.*, 1993. S.231.
  3. Hacke C. *Diev Außen politik der Bundesrepublik Deutschland. Weltmacht Wider Willen? Berlin, 1997. S. 281.*
  4. Filitov A.M. *Germanskiy vopros: ot raskola k ob'edineniyu. - M.*, 1993. C. 316.
  5. Petelin B.V. *Germanskaya politika kantslera Gelmuta Kolya. 1982-1990. - Vologda, 2004. - 443 c.*
  6. Winkler H. A. *Nation – ja, Nationalstaat – nein // DieZeit. 1981. Feb. 13. Nr. 08. S. 18*
  7. Kichkilov X., Fayzullaeva M. *Eng yangi tarix (1945-2010 yillar). - T.:Yangi nashr, 2011. - 520 b.*
-